

מקומן של אימהות בתהליך הבחירה של מסלול הקריירה של בנותיהן: מבט פסיכולוגי ענת בביץ ולינור הדר

מחקר זה עוסק בהבניית הזהות המקצועית של נשים בהקשר של יחסי אימהות ובנות. הנחת המוצא של המחקר היא שהמסרים הגלויים והסמויים שאימהות מעבירות לבנותיהן ממלאים תפקיד מרכזי בהבניית זהותן המקצועית של הבנות ובבחירת הקריירה שלהן. המחקר בוחן בשיטה איכותנית-נרטיבית את התפקיד שאימהות ממלאות בהתוויית הקריירה של בנותיהן ועד כמה בחירתה של הבת עצמאית או נועדה לרצות את האם. 15 נשות קריירה ישראליות רואיינו בריאיון מובנה למחצה על יחסיהן עם אימהותיהן ועל המסרים שהעבירו להן, על מסלול הקריירה שלהן ועל המניעים לבחירתן המקצועית. הממצאים מראים כי האם נתפסת כאדם המשפיע ביותר על זהותן המקצועית של המרואיינות. נמצאו שני טיפוסים של נשות קריירה, השונות במידת הקונפליקט הנתפס בין שאיפותיהן ורצונותיהן של המרואיינות בצעירותה לבין מה שנתפס בעיניה כשאיפותיה הנרקיסטיות של אמה. במקרים שבהם לא התעורר קונפליקט, התקיימו יחסים של שיתוף פעולה והבת בחרה ברצון בדרך שהייתה מקובלת על האם. במקרים של פער בין ציפיותיה הנתפסות של האם לבין רצונותיה של הבת התפתחו יחסי קונפליקט, אולם גם בנות אלו הלכו בתחילת דרכן במסלול המועדף על אימהותיהן, אם מתוך רצון מודע לרצות את האם ואם בשל בלבול וקושי של הבת לזהות את רצונותיה שלה. נשים אלו לא היו שלמות עם בחירתן

* ענת בביץ, פסיכולוגיה קלינית, דוקטורנטית בבית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
דואר אלקטרוני: anatb55@netvision.net.il
ד"ר לינור הדר, המכללה האקדמית בית ברל ואוניברסיטת חיפה.
דואר אלקטרוני: linor@a-hadar.co.il

הראשונית וקראו תיגר במהלך חייהן על המסרים המופנמים של האם, ולכן פנו למסלול חדש של קריירה שהלם יותר את כישוריהן ואת שאיפותיהן.

מילות מפתח: הבניית זהות, זהות מקצועית, יחסי אימהות-בנות, התפתחות מקצועית של נשים, דפוסי קריירה

"הגורל הוביל אותי לקריירה שאמי חלמה עליה, אבל לא הצליחה להגשים, לא משום שלא הייתה מוכשרת, אלא מפני שהמזל לא היה לצדה" (אדית פיאף) (Burke, 2011)

האומנם גורל? זו השאלה שמחקר זה מבקש לחקור. מה התפקיד שאימהות ממלאות בהתוויית מסלול הקריירה של בנותיהן? האומנם נשים הבוחרות תחום מקצועי עושות זאת מתוך בחירה עצמאית או שבחירותיהן נועדו לרצות את אימהותיהן ולמלא את ציפיותיהן? מה מניע נשים לבחור בקריירה שבחרו? כיצד מתעצבת זהותה המקצועית של האישה? כיצד נערות בוחרות את מקצוען? מדוע נשים נוטות לבחור במקצועות נשיים מסורתיים המתגמלים פחות ממקצועות גבריים (Hill, Corbett, & St. Rose, 2010)? האם רק החברה ומערכת החינוך, הנאשמות המסורתיות, הן הגורמים לכך או שיש גורם נוסף, עמוק יותר ולא ידוע?

מאמר זה עוסק בהבניית הזהות הנשית, מן ההיבט של עיצוב הזהות המקצועית, בהקשר של יחסי אימהות בנות. באופן ספציפי, מתוך סיפורי חייהן של נשים מצליחות המחקר מבקש ללמוד על האופן שבו נשים תופסות ומבינות את בחירתן במסלול קריירה מסוים, ועד כמה וכיצד, לתפיסתן, הושפעה בחירתן הראשונית בתחום מקצועי מאימהותיהן ומיחסיהן אתן.

תפיסת השפעתם של היחסים בין אימהות לבין בנותיהן על בחירת התחום המקצועי הוא נושא המצוי, מבחינה תאורטית, בצומת המפגיש עולמות תוכן ותחומי מחקר שונים ומגוונים – החל באפיסטמולוגיה, דרך לימודי מגדר וכלה בפסיכואנליזה.

תאורטיקניות פמיניסטיות מתחומים שונים (Chodorow, 1989; Horney, 1967) היו הראשונות שהעלו את הטענה שלא ניתן לדון בהתפתחות הזהות הנשית באותם מונחים המשמשים לדיון בהתפתחות הזהות הגברית. הפמיניזם התרבותי הדגיש את השונות בין נשים לבין גברים, המתבטאת בין היתר בתפיסת עולם שונה ובתפיסה מוסרית שונה. הוא הציב לעצמו מטרה להיאבק בחלוקת התפקידים המסורתית במשפחה ובמערכת החינוך, המשרתות ומנצחות את ההגמוניה הגברית באמצעות הפיכתן של נשים לתת-משיגות ובאמצעות כינון זהות מגדרית המקבעת נשים בתפקידים מסורתיים של אימהות ועקריות בית. גיליגן (Gilligan, 1982, 1992) מצאה שקיימים הבדלים של ממש בתהליך ההתפתחות של גברים ונשים וייחסה אותם לתפיסה מובנית ולאוריינטציה נשית, המדגישה יחסים בין-אישיים ודאגה לאחר. אחד הממצאים החשובים של גיליגן

הוא שָׁנוֹת בְּנוֹת 8-10 מגלות ביטחון רב בכישוריהן וביכולותיהן ויודעות במה הן רוצות לעסוק בבגרותן, אך ביטחון זה אובד בגיל ההתבגרות. גיליגן מייחסת תופעה זו למסרים החברתיים שהבנות מקבלות ממערכת החינוך ומן המשפחה, המכוונים אותן לבחירה בתפקידיה המסורתיים של האישה.

תאוריות אבולוציוניות וביולוגיות תולות את ההבדלים בין המינים במבנה המוח של האישה, השונה מן המוח של הגבר (בריונדיין, 2008), ואילו תאוריות פסיכולוגיות מייחסות להורים, ובעיקר לאם, חשיבות מְרֵבִית בקביעת ההתפתחות. המחקר הפסיכולוגי מראה כי עוצמת הקשר בין האם לבין הבת היא החזקה ביותר מכל היחסים הבין-דוריים (Fischer, 1986), והמחקר בהקשר הזה הושפע בעיקר משתי תאוריות: התאוריה הפסיכואנליטית שעסקה ביחסי אימהות ובנות, ובעיקר בציר של התקשרות-היפרדות, ותאוריות של העברה בין-דורית שפיתחו מטפלים משפחתיים (Bowen, 1978).

יחסי אימהות-בנות כמכונני זהות

הזדהות היא אחד המנגנונים החשובים בתהליך התפתחותם של האיטיות והתכרות של הילד. מושג ההזדהות תופס מקום מרכזי גם בתאוריות פסיכואנליטיות וגם בתאוריות התפתחותיות אחרות. פרויד ראה בהזדהות הילד עם ההורה מאותו מין פתרון מוצלח של התסביך האדיפלי, שיש לו תפקיד מהותי בתהליך התכרות (Freud, 1932). תאוריית יחסי האובייקט הסיטה את הדיון הפסיכואנליטי מדחפים לייצוגים והדגישה את השפעתה של האינטראקציה בין ההורה לבין הילד על עולם הייצוגים המופנמים שלו ועל מבנה העצמי המתפתח (Klein, 1928). האינטראקציות בין ההורה לבין הילד, שעברו הפנמה והכללה, הן אבני היסוד של העצמי (Kohut, 1971). בולבי (Bowlby, 1982) הדגיש את השפעתו המתמשכת של מה שכינה "דפוס ההתקשרות" של הילד עם הוריו, ובייחוד עם האם, על החיים הבוגרים. מחקרים של חוקרים ממשכי דרכו מצאו שלאימהות וליחסייהן עם בנותיהן יש השפעה מכרעת על התפתחות הבנות (Restogi & Wampler, 1999). מטפלים משפחתיים (Bowen, 1978) שילבו מושגים מתאוריית ההתקשרות עם מושגים מתאוריות של למידה חברתית ופיתחו תאוריה של העברה בין-דורית של דפוסי התנהגות בתוך המשפחה, ובכלל זה מאם לבתה. על-פי תאוריות אלו, המסרים הגלויים והסמויים המועברים בתוך המשפחה בין האימהות לבין הבנות מופנמים על-ידי הבנות באמצעות מנגנוני ההזדהות, ויש להם תפקיד מכריע בעיצוב זהותן.

על אף החשיבות הרבה שהפסיכולוגיה מייחסת ליחסי הורים וילדים, ובייחוד ליחסי אימהות ובנות, יכול המחקרים בתחום זה דל ביותר. במאמר סקירה של הספרות הקיימת בתחום יחסי אימהות ובנות טענו שרייר ועמיתותיה (Shrier, D., Tompset, & Shrier, L., 2004) כי חיפוש במאגרי המידע הניב פחות משני תריסרים של מחקרים, כולל עבודות דוקטורט, שהתמקדו ביחסים נורמטיביים בין אימהות לבין בנות. שרייר ועמיתותיה חילקו את הספרות לארבעה זרמים עיקריים של תאוריות פסיכואנליטיות

והתפתחותיות על נשים ועל יחסי אימהות ובנות, שכל אחד מהם נטוע בהקשר ההיסטורי של התקופה. הזרם הראשון הוא הזרם הפרוידיאני, שתיאר את יחסי האימהות והבנות על רקע הקונפליקט האדיפלי וקנאת הפין הנובעת ממנו. הזרם השני הוא הזרם של הכותבות הפמיניסטיות הראשונות, שדחו את התאוריה הפרוידיאנית בשאט נפש, אך גילו עוינות כלפי אימהות. צ'ודורוב מייצגת את החשיבה הפמיניסטית של התקופה באמירותיה כי "אימהות הן סוכנות הדיכוי של בנותיהן" ו"האימהות היא המאפיין העיקרי של ההנצחה של אי-השוויון המגדרי" (Chodorow, 1989, p. 81). צ'ודורוב חזרה בה מאמירה זו בהקדמה חדשה שפרסמה בשנת 1999 לספרה משנת 1978 (Chodorow, 1978/1999), ובה התוודתה שכתבה את ספרה בשנת 1978 על רקע האווירה הפוליטית והמצב החברתי של שליטת המין הגברי במין הנשי באותם זמנים. בהקדמה המעודכנת היא קיבלה את דבר מבקרותיה שכתבו מנקודת מבט של תקופה היסטורית אחרת, שחל בה שינוי דרמטי במעמד הנשים בחברה המערבית, וכתבה שיחסי אימהות ובנות הם יחסים רבי-עוצמה "התורמים באופנים עמוקים ליצירה ולחוויה של העצמי".

הזרם השלישי בא לידי ביטוי בחשיבה הפסיכו-פמיניסטית של מרכז סטון (The Stone Center)¹ (Stiver, 1991b; Surrey, 1991), שניסחה תאוריה חדשה בנוגע לפסיכולוגיה של האישה. המושג המרכזי בתאוריה הוא "העצמי ביחסים" (self in relations). תאורטיקניות הדוגלות בגישה זו דחו את תאוריית הדחף, וחלקן טענו כי יש להוציא את המשגה של התסביך האדיפלי מתורת ההתפתחות הנשית (Stiver, 1991b). הן הדגישו את חשיבות הקשר בין אם לבת לכינון העצמי של הנשים (Surrey, 1991) ואימצו מושגים מתאוריית יחסי האובייקט ומן התאוריה הקוהוטיאנית, ובייחוד את הדגשת חשיבותה של האמפתיה (Miller, 1991). כמה מהן התמקדו ביחסי אימהות ובנות כמודל ליחסים בעתיד. התאוריות האלה החזירו לאימהות את כבודן האבוד, אולם לא הסבירו את הצלחתן של נשות הקריירה. נהפוך הוא, פעמים רבות הן שימשו כהסבר לאי-הצלחתן של הנשים להגיע לעמדות ניהול בכירות (Chugh & Sahgal, 2004; Turkell, 2004; Denmark, 1993; Elacqua, Beehr, Hansen, & Webster, 2009). הזרם הרביעי הוא התאוריה הפסיכואנליטית-הפמיניסטית בת-זמננו, היוצאת נגד ההתרכזות בחוויה האימהית של הילדה, בטענה שתפיסה זו מבנה את האם כאובייקט ומוחקת אותה כסובייקט (פלג'יהקר, 2009). הפסיכואנליטיקאית ג'סיקה בנג'מין מתחה ביקורת על הפרדיגמה הקלאסית של החתירה לאוטונומיה של הילד התלוי כל-כולו באם, משום שהיא מייצגת לדעתה תפיסת עולם פטריארכלית. היא הציעה במקומה מושג חדש הנקרא "הכרה הדדית" (Benjamin, 1988), המבוסס על ממצאים במחקרי אימהות ותינוקות, שלפיהם האינטראקציה בין אם לבין תינוקה היא תוצאה של פעולות גומלין והיזון חוזר. תפיסה זו סללה את הדרך לקריאה פמיניסטית ביקורתית

1 מרכז סטון (The Stone Center for Counseling & Leadership) הוא מכון פרטי למחקר וייעוץ פסיכולוגי בקולג' וולסלי (Wellesley College) שבצפון קרוליינה.

של המושג הוויניקוטיאני "אם טובה דייה" (Winnicott, 1960) באופן שיאפשר מקום גם לחוויה הסובייקטיבית של האם ולא רק לזו של הבת (פלגיי-הקר, 2009; Lawler, 2000). התפתחות זו הובילה למחקר רב-תרבותי הקשרי ורחב של האימהות (מרסקי, 2009; 2004; Mizrachi, 2004; Lawler, 2000). פרידמן (2011) הציעה מודל דו-ממדי לאפיון היחסים בין האם לבין הבת, המוסיף ממד של אופן התקשורת ביניהן לממד הקלאסי של התקשורת-היפרדות.

השפעתם של יחסי אם ובת על קריירה של נשים

הניג וז'רדים ניתחו בספרן (Hennig & Jardim, 1976) את ממצאי מחקרה של הניג מתחילת שנות ה-70 של המאה ה-20. במחקר ראיינה הניג 25 נשים שלמדו בבית הספר למנהל עסקים בהרוורד בשנים 1963-1964 ומצאה דפוס משפחתי דומה אצל כל מרואיינותיה. זיכרונות הילדות של כולן מאימהותיהן היו עמומים וכלליים, והן תיארו את האימהות כ"טיפוסיות". האימהות סיפקו לכולן מודל נשי של חום ודאגה, אך לא מעבר לכך. מנגד, לכל המרואיינות היו יחסים מיוחדים עם אבותיהן. כולן היו בנות בכורות שטופחו על-ידי האב, שעודד אותן להצליח בדרכן ופיתח אצלן תחרותיות ומוטיבציה להישגים כבר מגיל צעיר מאוד. 22 מן האבות של המרואיינות היו מנהלים בכירים, ו-24 אימהות היו עקרות בית (אם אחת הייתה מורה). הניג תלתה אפוא את מקור הצלחתן של נשים אלו ביחסיהן המיוחדים עם אבותיהן, שהתייחסו אליהן כאל בנים, ומצאה בממצאיה אישוש לתאוריה של פרויד. בבסיס מסקנותיה של הניג עמדה התפיסה הפסיכואנליטית המיושנת בנוגע ליחסי אבות ובנות (Stiver, 1991a), המבוססת על הפרדיגמה האדיפלית.

חוקרים של תאוריית הלמידה החברתית, שלא הושפעה מתורתו של פרויד, מצאו שלילדים בני מין מסוים יש נטייה להזדהות עם ההורה בן מינם ולחקות את התנהגותו (Mischel, 1968), נטייה שכונתה בספרות "הזדהות סלקטיבית". עם זאת, מחקרים מאוחרים יותר (Unger & Crawford, 1992) הוכיחו שגם לאב יש חשיבות בעיצוב זהותה המגדרית של הבת. מן המחקרים עלה שאבות מתייחסים לבנותיהם באופן שונה מאשר לבניהם. הם מגיבים להתנהגויות ילדיהם באופן שונה לפי מינם, מבטאים יותר רגש כלפי בנותיהם ומטפחים אצלן מאפיינים נשיים יותר מן האימהות. מוסן ורטפורד (Mussen & Rutherford, 1963) הצביעו במחקרם על מתאמים חיוביים בין ציוני ה"נשיות" של הבנות לבין הציפיות של אבותיהן להתנהגות נשית. בנות שאבותיהן ציפו מהן להתנהגות נשית השיגו ציוני נשיות גבוהים יותר מבנות שלאבותיהן לא היו ציפיות כאלו.

יחסן של הנשים לכוח ולמנהיגות העסיק מאוד את החוקרות הפמיניסטיות בשנות ה-80 וה-90 (Miller, 1987). בשנת 1992 פרסמו החוקרות קנטור וברניי (Cantor & Bernay, 1992) את ספרן "נשים בעמדות כוח", שהתמקד בשאלה כיצד מתפתחים

כישורי מנהיגות אצל נשים בהעדר מודל חיקוי בדמות האם. קנטור וברניי ראינו 25 פוליטיקאיות אמריקניות שנבחרו לעמדות בכירות. בניסיון לזהות את סודות המנהיגות של נשים אלו ניתחו החוקרות את ילדותן ואת התפתחותן המוקדמת. מסקנתן, בניגוד לזו של הניג, הייתה שלאמהות היה חלק משמעותי בהצלחת בנותיהן. לדבריהן, סודות המנהיגות הועברו לנשים מאימהותיהן במסגרת האינטימית של יחסי אם ובת, ובחלק מן המקרים גם מאבותיהן בדרך של שיתוף וקרבה. מסקנותיהן של החוקרות בדבר השפעתם המכרעת של מסרים משפחתיים, ובייחוד מסרים אימהיים, מהוות פריצת דרך בהבנת תרומתן החשובה של האימהות להתפתחות הקריירה של בנותיהן. עם זאת, מחקרן של קנטור וברניי מוגבל בכמה היבטים: ראשית, הוא התמקד בפוליטיקאיות ובכישורי מנהיגות. שנית, כל המשתתפות במחקר צמחו מתוך התרבות האמריקנית. שלישית, המחקר עסק בחקר המסרים המשפחתיים הגלויים בלבד ולא התייחס למאפיינים סמויים, בלתי מודעים, ביחסי האם והבת. ייתכן שההתמקדות במסרים גלויים נבעה, בין היתר, ממתודולוגיית המחקר של ריאיון מובנה, שאינה מאפשרת ניתוח של תכנים סמויים.

במחקרים אחרים נמצא כי היותה של האם יזמית משפיע על בחירתה של הבת ביזמות (Fischer, Reuber, & Dyke, 1993; Waddel, 1983). קורוף ועמיתיה (Korupp, Ganzaboom, & Van Der Lippe, 2002) מצאו מתאם חיובי מובהק בין רמת ההשכלה והעיסוק המקצועי של נשים בגרמניה, בהולנד ובארצות הברית לבין רמת ההשכלה ומעמדן המקצועי של אימהותיהן. קרין וג'נסנס (Carine & Janssens, 1998) מצאו שאימהות ממלאות תפקיד משמעותי כסוכנות חברתיות של עמדות בנותיהן באשר לתפקידים מגדריים. נמצא כי עמדותיה של האם ועיסוקה המקצועי משפיעים על עמדות הבת, כך שבנות לאמהות בעלות עמדות לא מסורתיות יהיו גם הן בעלות עמדות כאלו.

מטרת המחקר

מחקר זה עוסק בהבניית הזהות הנשית מן ההיבט של עיצוב הזהות המקצועית, בהקשר של יחסי אימהות ובנות. המחקר מבקש ללמוד כיצד נשים תופסות את השפעת האם ואת יחסיהן עמה על בחירתן במסלול קריירה. החוויה של היחסים עם האם והמסרים המועברים ממנה היא רק אחת ממגוון גורמים סביבתיים, חברתיים ותרבותיים, המשפיעים על עיצוב זהותן המקצועית של הנשים. על מנת לנסות להתמודד מבחינה מתודולוגית עם ריבוי הגורמים העשויים להשפיע על בחירה ועל התפתחות הקריירה של הנשים, ולהאיר, ככל האפשר, את ההיבט הנחקר בחרנו לראיין נשים שהתמודדו בהצלחה עם המכשולים הידועים של אי־שוויון הזדמנויות, העומדים בדרך של נשים להצלחה מקצועית. לצורך המחקר הוגדר המושג "אישה מצליחה" כאישה שהגיעה להישגים מקצועיים בני־מידה.

הנחת המוצא במחקר זה הייתה שיחסי אימהות ובנות, והמסרים הגלויים והסמויים שאימהות מעבירות לבנותיהן, ממלאים תפקיד מרכזי בהבניית זהותן המקצועית של

הבנות ובבחירת הקריירה שלהן. אם נחזור לציטוט מדבריה של הזמרת הצרפתייה, אדית פיאף, נוכל לומר שהשערותנו הייתה שלא הגורל הוא שהוביל את פיאף, אלא אמה היא שעמדה מאחוריה ועודדה אותה להגשים את חלומה של האם. באמצעות בחינת הנושא נוכל להעמיק את ההבנה בנוגע לגורמים המכוננים את זהותן המקצועית של הנשים. הבנה זו תועיל לנו לפתח כלים שיסייעו להעצמת נשים ותיסייע להילחם בתופעה, שעליה עמדה גיליגן, של נטייתן של נערות צעירות לאבד את הביטחון בכישוריהן ולוותר על חלומותיהן (Gilligan, 1982, 1992).

שיטת המחקר

מחקר איכותני-נרטיבי

המחקר בוצע בגישה איכותנית-נרטיבית, המבוססת על האונטולוגיה ועל האפיסטמולוגיה הנרטיביות. לפי הגישות האלה, המציאות החברתית היא מציאות סיפורית, והתופעות המורכבות והעשירות של הניסיון ושל החיים מיוצגות טוב יותר בסיפורים ובנרטיבים (Lieblich, Tuval-Mashiach, & Zilber, 1998). תובל־משיח וספקטור-מרזל (2010) טענו שהסיפור שאדם מספר על עצמו מאפשר ללמוד עליו, על חייו, על תובנותיו, על תפיסת עולמו ולמעשה על האופן שבו הוא מבין את עצמו ואת העולם הסובב אותו. מן ההיבט של חקר הנשיות יש לגישה האיכותנית חשיבות רבה. יתרונותיו של הנרטיב ככלי מחקר במחקר הפמיניסטי הוא בהיותו הוליסטי, מצייר תמונה מקיפה של חיי המרואיינת ומעניק ממד היסטורי הקשרי, המאפשר חקירה של היחס בין העצמי לבין החברה. בתוך כך הוא מצביע על דרך הבנייתם של העצמי ושל אותה מציאות חברתית (Josselsson & Lieblich, 2001; Munro, 1998).

הגישה הנרטיבית אפשרה לנו להקשיב לחוויה הסובייקטיבית של המרואיינות בהקשר של יחסיהן עם האם ולהתבונן בדרך שבה השפיעה חוויה זו על בחירת התחום המקצועי בצעירותן. מטרת המחקר היא לעקוב אחר תהליך הבחירה של המרואיינות מתוך השיח הבינ־אישי בין לבין האם ומתוך השיח החברתי ששרר בתקופת נערותן והתבגרותן. מחקר מסוג זה מחייב הקשבה לדקויות ומתן אפשרות למרואיינות לפרוס את יריעת חייהן על כל מורכבותה ועושרה, והדבר מתאפשר במתודולוגיית המחקר האיכותנית-נרטיבית.

כלי המחקר – ריאיון מובנה למחצה

הפילוסופיה הנרטיבית מנחה את החוקר להקשיב למרואיין ללא כל שיפוט, מתוך עמדה של קבלה ורצון אמתי להשתתף בחייו (עומר ואלון, 1997). במחקר זה בחרנו אפוא בכלי של ריאיון מובנה למחצה על מנת להפיק נרטיב עשיר ומקיף, כך שניתן יהיה ללמוד ממנו על היבטים רבים הקשורים לנושא המחקר ובתוך כך לשמור על היכולת לבחון

אותם בהשוואה לראיונות אחרים. בריאיון מובנה למחצה יש מן הגמישות המאפיינת את הריאיון הפתוח ומאפשרת למראייין מידה ניכרת של חופש בתיאור החוויה, העשוי להעשיר ולהעמיק את הסיפור ואף להובילו לכיוונים או להיבטים חדשים. עם זאת, יש בו הכוונה הממקדת את המראייין בנושאים או בהיבטים הקשורים לשאלת המחקר ותורמת ליצירת מכנה משותף בין ראיונות שונים כעוגן לניתוח ולהשוואה. מבחינת חוויית המחקר, בריאיון מסוג זה המראיינים מכבדים את האופן שבו המראיינים מבנים ומרכיבים את תשובותיהם, כך שנוצרת אצל המראיינים תחושה של הדדיות ושיתוף פעולה הממתנים את ההיררכיה האפשרית בין החוקר לבין הנחקר (De Vault, 1999).

המשתתפות

המחקר מתבסס על ראיונות עם 15 נשות קריירה ישראליות יהודיות, שגילן בין 33 ל-55. כולן מתגוררות ביישובים עירוניים או קהילתיים במרכז הארץ, כולן בעלות תואר ראשון לפחות ממגוון תחומי השכלה ועיסוק, הנוטים לתחום האקדמיה (4 מראיינות) ועולם העסקים (5 מראיינות). 13 מן המראיינות הן ילידות ישראל, מראיינת אחת היא ילידת ארצות הברית ואחת ילידת המועצות לשעבר. רק 4 אימהות של המראיינות הייתה השכלה אקדמית, שתיים מן האימהות אמריקניות, 5 ממוצא מזרחי והשאר ממזרח אירופה. שתיים מן המראיינות רווקות ללא ילדים, והיתר נשואות או גרושות (מקצתן נשואות בשנית) ומספר ילדיהן הוא 1 עד 3.

בספרות המחקר אין הגדרה מוסכמת לאשת קריירה, והדרך שבה חוקרות שונות מבחינות בין נשים עובדות לבין נשות קריירה משתנה ממחקר למחקר. התבחין המשמש להגדרה של אשת קריירה לעומת אישה העובדת לפרנסתה, יכול להיות אובייקטיבי ובר-מדידה (Hewlett, 2004) או סובייקטיבי ופנימי (Blair-Loy, 2003). בדומה למחקריה של יולט (Hewlett, 2004), ההגדרה ששימשה לבחירת המראיינות למחקר התבססה על קריטריונים מדידים של הישגים ממשיים בתחום המקצועי, המתבטאים בשכר (מעל ל-15,000 ש"ח לחודש) או במעמד ניהולי או אקדמי. איתור המראיינות נעשה הן באמצעות קשרים חברתיים, על-ידי הפצת קול קורא בדואר אלקטרוני, והן באמצעות מדגם "כדור השלג" שבאמצעותו המראיינות מאותרות על-ידי מראיינות אחרות. לריאיון קדמה שיחת טלפון קצרה שבה הציגה המראיינת את עצמה ואת מטרת הריאיון, שהוגדרה כרצון להרחיב את ההבנה בנוגע להשפעתם של יחסי אם ובת על הקריירה של נשים.

הליך הדגימה

כל הראיונות התקיימו בבית המראיינות או במקום עבודתן, לפי בחירתן. כבר בשיחה הראשונית הביעו כל המראיינות, ללא יוצא מן הכלל, עניין רב בנושא ורצון להשתתף

במחקר. בשלב מסוים, לאחר 12 ראיונות, התברר ש־8 מראיונות סיפרו על יחסי קונפליקט עם האם בהקשר של נטיות לבן ובחירותיהן המקצועיות, ואילו 4 מראיונות דיווחו על יחסי שיתוף פעולה עם האם באותו הקשר. על מנת להגדיל את מספר המראיונות שחוו יחסי שיתוף פעולה עם האם, התבצע תהליך של דגימה תאורטית לפי העקרונות של תאוריה מעוגנת שדה (grounded theory) (Glaser & Strauss, 1967; Strauss & Corbin, 1998). הדגימה התאורטית היא תהליך מעגלי שבו החוקר אוסף נתונים, מקודד ומנתח אותם, ובעת התהליך עצמו הוא מחליט אילו נתונים לאסוף לאחר מכן והיכן אפשר למצוא אותם כדי לפתח את התאוריה המתהווה (Glaser & Strauss, 1967). ההחלטה על איסוף הנתונים הראשוני בתהליך של דגימה תאורטית התבססה בעת התהליך ולא לפי מסגרת תאורטית מוגדרת מראש. לאחר קידוד וניתוח של החומר הראשוני הוחלט לאילו תת־קבוצות לפנות בצעד הבא כדי ליצור קבוצות השוואה, שיסייעו לזהות את הקטגוריות ואת מאפייניהן. על מנת להגדיל את מספר המראיונות שחוו יחסי שיתוף פעולה עם האם, נשאלו מראיונות פוטנציאליות, מאותו שלב ואילך, שאלה מקדימה בשיחת הטלפון שקדמה לריאיון באשר לטיב יחסיהן עם האם בצעירותן. הוסבר להן שהסיבה לכך היא שיש במחקר מראיונות רבות מדי שחוו יחסי קונפליקט עם האם.

הליך הריאיון

לפני תחילת הריאיון חתמו כל המראיונות על טופס הסכמה מדעת. הריאיון נפתח בהסבר על נושא המחקר, והמראיונת התבקשה לספר באופן חופשי ובדרכה שלה על התפתחות זהותה המקצועית מן הילדות המוקדמת. המראיונת התבקשה להדגיש בסיפורה את הסיבות ואת הנסיבות שהביאו אותה לבחור בתחום שבו בחרה בצעירותה ואת ההשפעות שהשפיעו עליו משפחת המוצא שלה והמסרים שהועברו אליה מאמה ומאביה בילדותה. כאשר סיפורה של המראיונת לא נגע בכל ההיבטים הנדרשים, נשאלו שאלות נוספות, כגון "אילו מסרים קיבלת מאמך ביחס לקריירה של נשים ולתפקידה של אישה בחיים? כיצד הועברו מסרים אלו ומה הרגשת ביחס אליהם?" האווירה בכל הראיונות הייתה נעימה ונינוחה. משך הראיונות היה בין 45 דקות לשעתיים.

העיסוק בזיכרונות הילדות וביחסים עם האם יכול לעורר רגשות של כעס וכאב. בכמה מן הראיונות עלו דמעות בעיני המראיונת, כאשר נזכרה באירועים כואבים או מרגשים במיוחד, אולם אף מראיונת אחת לא גילתה סימני מצוקה וקושי שחיבו להפסיק את הריאיון. כמה מן המראיונות בחרו להתמודד עם הזיכרונות בעזרת הומור, והריאיון עמן היה מתובל בצחוק. מרבית המראיונות הפגינו פתיחות מלאה וחשפו את יחסיהן האינטימיים עם האם ללא כל עידוד. רק במספר מועט של ראיונות נדרשה המראיונת לשאול שאלות מכוונות, כגון "שמתי לב שכמעט ולא התייחסת ליחסייך עם אמך בתקופת ילדותך. האם תוכלי להרחיב על כך?".

המחקר האיכותני מכיר בכך שהחוקר אינו כלי קיבול פשוט להשקפותיהם של אחרים והמחקר הוא תוצר של יחסי הגומלין בין המראיין לבין המראיין. עבודה עם חומרים נרטיביים דורשת אפוא האזנה דיאלוגית לשלושה קולות: קולו של המספר, המסגרת התאורטית וקולו של החוקר (Lieblich, Tuval-Mashiach, & Zilber, 1998). לפי פוקו (Foucault, 1969), החוקר בטקסט של מחקר איכותני נדרש להסביר את זיקתו לכתוב ואת אחריותו לו. הוא מעמיד את הסובייקטיביות שלו, את היותו סובייקט מעצב טקסט ומגדיר מציאות, למבחן מול משתתפי המחקר, הסובייקטים האחרים המאכלסים את הטקסט, ומול הקורא.

לאור כל זאת נתייחס למקומה של המראינת בתהליך. נראה כי כל המראינות ללא יוצא מן הכלל, כולל מראינות צעירות, תפסו את המראינת כ"דומה" להן, בהיותה אישה בוגרת, משכילה ובעלת קריירה. תפיסה זו יצרה תחושה של אחוות נשים, שסייעה למראינות לחשוף פרטים אינטימיים על עצמן, על יחסיהן עם אמן ועם אביהן ועל החיים במשפחת המוצא. בכמה מקרים במהלך הריאיון התייחסו מרבית המראינות למראינת בדרך שהצביעה על ההנחה שהחוויות שהן מתארות מוכרות ומובנות לה מתוך ניסיון חיה האישיים. גם נושא המחקר עניין את כל המראינות, ומרביתן ציינו את חשיבות הנושא בעיניהן ואת רצונן לתרום למחקר הקושר בין קריירה של נשים לבין יחסי אימהות ובנות. למעשה, כבר בשיחת הטלפון הראשונית, לאחר שהוצג בפניהן נושא המחקר, הביעו מרבית המראינות את דעתן כי ליחסיהן עם אמן הייתה השפעה מכרעת על הקריירה שלהן.

בתום הריאיון הודו כל המראינות, ללא יוצא מן הכלל, על ההזדמנות להתראיין ודיווחו על חוויה מרגשת ומעוררת תובנות. המראינת, מצדה, הכירה תודה לכל אותן נשים שהסכימו לחלוק עמה את סיפוריהן המרתקים בפתיחות רבה.

ניתוח הראינות

ניתוח הנרטיבים במחקר נעשה בגישה של ניתוח תוכן. בגישה זו הטקסט מחולק לקטעים נפרדים המשויכים לקטגוריות, המצרפות את הקטעים זה לזה בסדר חדש ושונה. מקומו של החוקר במחקר האיכותני אינו מתמצה רק בבחירת נושא המחקר ובהשפעתו על המראינים, אלא גם באופן ההקשבה ובפרשנות של הטקסט. אופן ההקשבה במחקר כוון לחפש, מעבר לתוכן הגלוי (שבו המראינת משתפת את המראינת במשמעויות ובמובנים שהיא מוצאת בסיפוריה), משמעויות סמויות, דברים שלא נאמרו וקשרים בין חלקי דברים במקומות שונים בנרטיב. אופן הקשבה זה, המחפש בטקסט סיפורים סמויים או "לא מסופרים" החשובים להבנת ההבניה של הנרטיב ולהבנת המראיין, כונה בפי הפילוסוף הצרפתי פול ריקר "הרמנויטיקה של חשד" (Ricoeur, 1970), בניגוד ל"הרמנויטיקה של אמן" המכוונת ל"רסטורציה של המשמעות". בגישת ההרמנויטיקה של החשד, על החוקרת להיות ערנית לתופעות כגון רמייה עצמית, רגשות ומילים

שאינם תואמים, והמאמץ הפרשני מתמקד בחשיפתן של המסכה והאשליה של המודע. ג'וסלסון (Josselson, 2004) הגדירה מחדש את ההרמנויטיקה של החדש כ"הרמנויטיקה של דה-מיסטיפיקציה" וטענה ששתי גישות אלו, הנראות לכאורה סותרות, הן למעשה משלימות. לדבריה, מחקר פרשני של נרטיבים לא יהיה שלם, אלא אם ישלב את שתיהן. ברקע ההבנה הזאת נותחו הראיונות מתוך תשומת לב לאפשרות קיומם של תכנים סמויים בנרטיב. החיפוש אחר תמות נעשה בשני רבדים, או בלשונו של ריקר – בשני אופני הקשבה לטקסט: הרובד הראשון, שכונה בפנינו "הרובד הגלוי", התמקד בחיפוש אמירות מפורשות של המרואיינות. הרובד הגלוי כולל תמות העוסקות במסרים ובציפיות, ישירות ועקיפות, שהועברו במשפחה על-ידי האם ובמאפיינים של יחסי האם והבת, כפי שהם נתפסים בעיני המרואיינת. כיוון שמדובר בתמות הנובעות מאמירות מפורשות של המרואיינות, הן מודעות להשפעה של נושאים אלו על חייהן. הרובד השני, שכונה בפנינו "הרובד הסמוי", התמקד בחיפוש תמות הנובעות מחיבורם של דברים שאמרו המרואיינות במקומות שונים בריאיון. תמות אלו עוסקות בעיקר ביחסי האם והבת על ציר ההתקשרות-היפרדות ובהפנמה והזדהות עם דמות האם. כיוון שמדובר בדברים שלא נאמרו במפורש על-ידי המרואיינות, לא ברור אם הן מודעות להם ולהשלכותיהם על חייהן. לאחר בחירת המרואיינות בתהליך הדגימה התאורטית הוצאו קטגוריות ראשוניות מתוך הראיונות. המבנה הכללי של התמות המוצג בהמשך נבנה באמצעות חיבור קטגוריות קטנות לתמות בעלות משמעות רחבה יותר מתוך השוואה מתמדת בין הראיונות השונים. הרפלקטיביות והאמינות (trustworthiness) (Merrik, 1999) במחקר זה הובטחו בתהליך דואלי שבו הוצאו הקטגוריות מתוך הנרטיבים על-ידי שתי החוקרות בנפרד והשוו בתהליך ביקורתי במהלך בניית הסכמה הסופית של הקטגוריות. בשלב ההשוואה ובניית מערך הקטגוריות הסופי נערכה עבודה מעגלית המשלבת התבוננות ופרשנות, דיאלוג עם הטקסט וכן עיגון של הפרשנות על-ידי שימוש בדוגמאות ספציפיות מתוך החומר כדי לתמוך במסקנות מופשטות יותר או בניתוח תאורטי מדרגה גבוהה יותר (Charmaz, 1995).

בעת ניתוח הנרטיבים עלו תמות נוספות העוסקות בהתפתחות הקריירה ולא רק בבחירתה. עם זאת, מחקר זה מציג רק את ההיבטים הקשורים לתפיסת נשות הקריירה את השפעת יחסיהן עם האם על בחירתן המקצועית.

ממצאים

על אף ייחודו של כל סיפור וסיפור ועל אף הגוונים השונים שהדגישה כל מרואיינת ניתן להבחין בדמיון ביניהם ולהצביע על כך שהסיפורים מכילים תמות משותפות. ככל שהתקדם המחקר, החלו להסתמן שתי קבוצות של מרואיינות, והשונויות ביניהן התבטאה בשני ממדים. הממד הראשון נוגע להבניית הזהות המקצועית, ובייחוד להתאמה בין הבחירה המקצועית הראשונית לבין נטיות לבה של המרואיינת. הממד השני נוגע

לחויית היחסים של המרואיינת עם אמה, הפנמת דמות האם וההזדהות אתה, ובייחוד למידת הקונפליקט בין שאיפותיה ורצונותיה של המרואיינת בצעירותה לבין שאיפותיה הנרקיסטיות של האם בנוגע לבתה.

קונפליקט מול שיתוף פעולה

השונות בין שני הממדים – הבניית הזהות המקצועית וחויית היחסים עם האם – והאינטראקציה ביניהם בקרב המרואיינות הובילה אותנו לסווג את המרואיינות לשני טיפוסים. הטיפוס הראשון כונה "משתפת הפעולה" ואופיין בחוויה של יחסי תמיכה ושיתוף פעולה של האם והתאמה בין שאיפותיה של האם לבין שאיפותיה של הבת. הטיפוס השני, שכונה "המורדת", מאופיין בחוויה של יחסי קונפליקט עם האם ובחוסר התאמה בין שאיפותיה של האם לבין שאיפותיה של הבת. בלוח 1 שלפנינו מוצגות תמות המאפיינות את שני הטיפוסים. התמות שהופיעו אצל כל המרואיינות מאותו הטיפוס, מיוצגות ברשימה באמצעות משפטי מפתח שנבחרו מתוך הראיונות.

לוח 1: השוואת תמות אופייניות לשני הטיפוסים

טיפוס א (7 מרואיינות): "משתפת הפעולה"	טיפוס ב (8 מרואיינות): "המורדת"
אמי היא חברה שלי	היה לי קשר קשה עם אמי
אמי נתנה לי גיבוי	עד היום אני מנסה לסלוח לאמי
אמי הייתה תמיד גאה בי	אמי לא קיבלה אותי כמו שאני
אמי היא אישה מדהימה	אמי לא התגאתה בי
אני כמו אמי	אמי החלה להתגאות בי רק לאחר שהצלחתי
אני מודהה עם אמי	והוכחתי את עצמי
מימשתי את השאיפות של אמי	אמי אישה חלשה/בעייתית
אני ממשתי את השאיפות של אמי	שרק לא אהיה כמו אמי
אני מאמינה שאמי רוצה בטובתי ואני מכבדת את עצותיה	אמי התעלמה משאיפותיי ודחפה אותי לממש את שאיפותיה
אני מודעת באיזה תחום אני רוצה לעסוק	לא ידעתי מה אני רוצה להיות
אני מודעת באיזה תחום אני רוצה לעסוק	ויתרתי על עצמי כדי לרצות את אמי
אני מאמינה שאמי רוצה בטובתי ואני מכבדת את עצותיה	אין לי אמון באמי ואני חשדנית ביחס למניעים העומדים מאחורי עצותיה

כפי שניתן לראות מן התמות, השוני בין שני הטיפוסים התבטא במידת הקונפליקט הנתפס בין שאיפותיה ורצונותיה של המרואיינת בצעירותה לבין מה שנתפס בעיני הבנות כשאיפותיה הנרקיסטיות של האם בנוגע לבתה או כניסיון של האם לדכא את

שאיפות הבת. ניתן להציב את יחסי המרואיינות עם האם על רצף שקצותיו הם תפיסת קונפליקט מלא בין האם לבין הבת מצד אחד ותפיסה של שיתוף פעולה מלא בצד האחר.

ההזדהות כמנגנון המעצב את הזהות המקצועית

בין שני הטיפוסים שאופיינו בשלב הראשוני של המחקר קיים הבדל מובחן בכל הנוגע לחוויה הנתפסת של היחסים ולהשפעתה על יכולתה של הבת להזדהות עם אמה. באופן כללי, מרואיינות שחוו בילדותן יחסי אהבה ואמון עם אמן נטו להזדהות עם דמותה ועם שאיפותיה, לעתים עד כדי טשטוש הגבולות בין האם לבין הבת. לעומתן, המרואיינות שתפסו את היחסים עם אמן כמערכת של יחסי קונפליקט לא יכלו להזדהות עם שאיפות האם שעמדו בסתירה לשאיפותיהן ולנטיות לבן. מקצתן שאפו לרצות את אמן למרות הקונפליקט בין רצונותיה לבין רצונותיהן, ואחרות שאפו להבדיל את עצמן מאמן, לעתים עד כדי הקצנה, כפי שעולה מדבריה של פנינה, אחת המרואיינות מטיפוס "המורדת".

פנינה: כל חיי הייתי עסוקה בלא להיות אמא שלי. זה הדבר שהכי השפיע עליי, כל החיים שלי הייתי עסוקה, בכל הפנים של החיים לא להיות אמא שלי. זה מה שהיה הגורם הדומיננטי...

עם זאת, כל המרואיינות, משני הטיפוסים, בחרו בצעירותן כיוון קריירה תואם לשאיפות אמן, בין שהזדהו עם שאיפות אלו ובין ששאיפות האם היו מנוגדות לשאיפותיהן ולנטיות לבן.

אם כך, עולה השאלה מדוע כונו המרואיינות מטיפוס ב בכינוי "המורדת". הסיבה לכותרת זו נעוצה בעובדה שכל המרואיינות מטיפוס זה מרדו בשלב מסוים במהלך חייהן בדרך שהוכתבה להן, במודע או שלא במודע, וביצעו מהלך של שינוי קריירה מתוך תחושה קשה של חוסר סיפוק וחתירה להגשמה עצמית.

לכל סיפור חיים מאפיינים ייחודיים המוסיפים עומק ועושר להבנת הנושא. מפאת קוצר היריעה לא ניתן להביא במסגרת זו את סיפוריהן של 15 המרואיינות, ולפיכך בחרנו כמה סיפורים מייצגים של מרואיינות משני הטיפוסים, הממחישים את ממצאי המחקר. המאפיינים הבאים לידי ביטוי בסיפוריהן של מרואיינות אלו מופיעים בכל הסיפורים של המרואיינות מאותו טיפוס.

סיפורה של גליה הוא אחת הדוגמאות למצב שבו הבת מזדהה עם האם הזדהות מוחלטת ללא יכולת הפרדה. גליה מספרת על אמה ועל הדרך שעשתה בחייה במילים מלאות אהבה והערצה.

גליה: אמא שלי אישה מדהימה. אם יש מישהו שהיה מקור השראה בשבילי זו אמא שלי, בחוץ שלה. אמא שלי לא למדה חוץ מתיכון, היא גם לא עשתה

בגרות. גם לא נתנו לה ללכת לצבא. היא עבדה מאז שהיא מכירה את עצמה... היא אישה מאוד אמיצה... כשהיא החליטה לעשות שינוי בקריירה שלה, הלכה לעבוד במתנ"ס, התחילה מספרנית... היא אישה שמזמינה אליה אור ואנשים, והיא התקדמה עד להיות סגנית מנהלת של המתנ"ס. הכול בכוחות עצמה, הכול לבד, הכול ביכולות שלה. ...[ומסכמת] אמא שלי היא החברה הכי טובה שלי. מאז התיכון היא החברה הכי טובה שלי...

הוריה של גליה התגרשו כשגליה הייתה בגיל ההתבגרות על רקע בגידות חוזרות ונשנות של האב. בכמה אמירות של גליה במהלך הריאיון ניכרת הזדהותה עם אמה ועם סבלה כאישה נבגדת עד כדי חוסר יכולת להפריד בינה לבין אמה.

גליה: ביני לבין אמא שלי יש מערכת יחסים מאוד מיוחדת. הפסיכולוגית שלי פעם אמרה שהיא מרגישה שאני, אמא שלי ואחותי כמו ניצולות. בגלל כל מה שעברנו.

באמירה זו ניכר כי הבגידה של האב נחווית על-ידי גליה גם כבגידה בה, והיא אינה יכולה להפריד בין כאבה של האם כאישה נבגדת לבין כאבה שלה כילדה שתמונת משפחתה האידיאלית נופצה בגיל צעיר לנוכח המציאות.

גליה: הייתה לנו בעיה שאבא שלי אהב נשים ובגד באמא שלי על ימין ועל שמאל (ההדגשה שלנו, ע"ב ול"ה).

הבגידה אינה נתפסת בעיניה כאירוע במישור היחסים בין האם לבין האב כגבר ואישה, אלא כבעיה משותפת לאם ולבנותיה. גליה, מרצה וחוקרת בכלכלה, מספרת כי כבר בגיל ההתבגרות בחרה בתיכון במגמת סוציולוגיה וכלכלה, אף על פי שבלטה תמיד דווקא במקצועות המדעיים. לדבריה עד היום אינה יודעת מדוע היה לה ברור כבר בגיל צעיר שכלכלה היא הכיוון.

גליה: אני אפילו לא זוכרת למה החלטתי, כי אני רגלית וכל הדברים ההומניים מאוד לא עניינו אותי...

ואולם, קריאה של הריאיון מתוך הקשבה לתכנים סמויים מגלה כי ההזדהות עם האם עומדת ברקע הבחירה. במשפחתה הרב-דורית של גליה יוחד התפקיד של ניהול הכספים לנשים.

גליה: [מספרת על הוריה] אמא שלי [היא] זאת שניהלה את הבית ושלטה כאילו, גם בקטע הכלכלי, היא זאת שאמרה אם אפשר או אי-אפשר לקנות. אם אפשר לנסוע לחו"ל או לא.

מתיאור המשפחה של אמה עולה שהתפקיד של ניהול הכספים עבר בירושה מאם לבתה. גליה: סבתא שלי לא עבדה אף פעם בחיים שלה... סבא שלי היה מגיע, נותן לה את כל המשכורת שלו, כי היא זאת שטיפלה בזה והיא חילקה את הכסף. היא הייתה נותנת לו כסף...

העיסוק של נשות המשפחה בניהול הכספים עבר בירושה גם אל גליה, והיא אימצה אותו גם כקריירה בתחום הכלכלה וגם כעיסוק במסגרת משפחתה, שבה היא שמנהלת את התקציב. היא מספרת לי בצחוק כי בעלה "לא זו מטר" בלי להתייעץ אתה בתחום הכלכלי, וגיסה ביקש ממנה לנהל את ספרי החשבונות של עסקיו. גליה אמנם אינה מקשרת בין הנטייה של סבתה ושל אמה לעסוק בניהול כספים לבין משיכתה לתחום הכלכלה, אך תשובתה לשאלה כיצד הועברו אליה המסרים של אמה מגלה כי היא מודעת היטב להזדהות עם האם.

גליה: המסרים, תראי, הועברו בצורה של חיקוי. כמו שאמרתי לך, היא אף פעם לא ישבה ואמרה לי "את תהיי ותביאי" [עושה קול עבה] ממש לא.

החוויה שגליה מתארת מאפיינת את סיפוריהן של המרואיינות המשתייכות לטיפוס משתפות הפעולה. כולן הפנימו את הערכים ואת המסרים של אמן בלי להרגיש שהם נכפים עליהן. דרורה, דוקטור במדעי הטבע ומנהלת צוות מחקר במוסד אקדמי יוקרתי, היא בת לאם שוויתרה על קריירה לטובת הקריירה של בעלה, חוקר מפורסם במדעי הטבע, אם שלא הסתירה מבתה את תחושת ההחמצה שלה.

דרורה: ... היא ויתרה על השאיפות. אמא שלי גם בתור ילדה הייתה מאוד... גם הצליחה מאוד. עשתה תואר ראשון בביווגיה, אבל ברגע שנולדו הילדים, אז שבירת הסימטריה הייתה ברורה. המאמץ מושקע בכיוון הקריירה של אבא שלי. אמא שלי לא קידמה את עצמה, היא ויתרה ו... והיא הייתה מאוד מתוסכלת, זה גם משהו ש... זה משהו שכן, מאוד השפיע עליי, התסכול שלה. היא בפירוש אישה מאוד-מאוד מוכשרת שלחלוטין ויתרה, ויתרה על הישגים, ויתרה על קריירה...

[במקום אחר בריאיון] היא מעולם לא אמרה "בואי תנסי להגיע", מעולם לא... לא, אמא שלי מעולם לא אמרה לי משפט של "אל תעשי את הטעות שאני עשיתי" היא לא אמרה לי.

עם זאת, דרורה, המזדהה עם אמה ועם סבלה, מפנימה את המסר הסמוי ומסיקה את המסקנות בעצמה.

דרורה: אמרתי לעצמי שאני רוצה קריירה. כן, אני זוכרת מגיל מאוד-מאוד צעיר. כן, אמרתי לעצמי שאני, לי זה לא יקרה.

הבת הפנימה את תחושת ההחמצה של אמה עד כדי כך שבחרה בקריירה אקדמית מחקרית בדיוק בתחום שבו התמחה אביה. כך הצליחה האם, דרך בתה, להגשים את חלומה ואולי גם לנצח במאבק אל מול העולם הגברי, ודרורה נהנית כך מתחושות הגאווה וההערכה של אמה.

דרורה: היא מאוד מעריכה את מה שאני עושה. היא מאוד מעריכה, אני חושבת שהיא מאוד מעריכה את העובדה שאני מצליחה גם לגדל ילדים וגם לעשות קריירה. קצת לעשות את מה שהיא לא הצליחה. היא מאוד מעריכה את בעלי שתומך בי בכל הסיפור הזה. כן, יש פה הרבה מאוד הערכה. היא מאוד מתגייסת לעזור לי, היא מאוד, יש בה הרבה סימפטיה. היא לא מבקרת אותי אף פעם. נהפוך הוא, כי השילוב הזה יש בו הרבה פעמים ככה ויתורים על הילדים, היא מעולם לא ביקרה אותי. היא מאוד תומכת ומאוד גאה ומאוד עוזרת...

המאפיינים המשמעותיים בסיפוריהן של מרווינות מטיפוס "משתפת הפעולה" הם ההבניה של זהות מקצועית מגובשת כבר בגיל צעיר והחוויה של תמיכה וגיבוי ללא תנאי מן האם. עם זאת, אחד הממצאים המעניינים במחקר הוא התובנה, המשתקפת בדבריה של מיכל, עורכת דין שותפה במשרד גדול, שהתמיכה הזאת שקיבלו מן האם הייתה מותנית בנכונותן ללכת בדרך שהייתה מקובלת עליה, גם אם הדברים לא נאמרו במפורש או לא היו גלויים בתודעת האימהות.

מיכל: אני מתלבטת מה היה קורה. זה כאילו, את יודעת, מודל נוח. כי אני עשיתי כל מה שאמא הייתה רוצה שאני אעשה. אני הצלחתי בלימודים ואני הלכתי לעבודה. באמת כאילו, אני אומרת מה היה קורה אם הייתי רוצה להיות לא יודעת מה. ספרית ולחיות בהודו. אני לא יודעת אם גם אז היא הייתה, ככה לגמרי, מאוד מגבה. לא יודעת...

יחסי קונפליקט עם האם ככלם להבניית זהות מקצועית ברורה

המרווינות מטיפוס "משתפת הפעולה" הודהו עם אמן ועם שאיפותיה, ואילו הבנות מטיפוס "המורדת" התקשו להזדהות עם המסרים שהעבירה אליהן האם. מקצתן הרגישו שהיא דוחפת אותן לכיוון מקצועי שאינו מתאים להן, ואחרות הרגישו שהיא מדכאת את שאיפותיהן. עם זאת, כולן בחרו כבחירה ראשונה בקריירה בכיוון שאמן דחפה אותן אליו. נדרשו שנים של תסכול וחוסר סיפוק, במקצת המקרים על אף הצלחה ניכרת בקריירה שנבחרה, על מנת שיוכלו להשתחרר מהשפעתה של האם ולגבש זהות מקצועית מובחנת משל עצמן.

סיפורה של יעל, כיום סופרת מצליחה, הוא סיפור על אם שנחותה בעיני בתה כמי שראתה בבת שלושה נרקיסיסטית של עצמה. האם לא יכלה לקבל את הבת כפי שהיא,

והבת נעה בין הכעס על אמה לבין הנכונות לעשות הכול ובלבד שלא לאכזב את האם. יעל מתארת את הקונפליקט בינה לבין אמה סביב חוסר יכולתה של האם, בת למשפחה יקית ובוגרת אוניברסיטה יוקרתית בארצות הברית שהציבה את ההשכלה הפורמלית כערך עליון, לקבל את בתה החולמנית, תאבת החופש והעצמאות שמסגרת בית הספר לא הלמה אותה.

יעל: בעניין של הלימודים נורא היה קשה לה לקבל את זה שאני לא תלמידה טובה. לא כי לא, אני לא הייתי... כי לא שמתני על הלימודים, לא עניין אותי. אני לא בן אדם אה... אני בן אדם שצריך המון מרחב וחופש בהכול... אני לא בן אדם שיכול לשאת כבלים, והדבר הזה של להיות בתיכון או בבית ספר וללמוד כל יום דברים שאני לא אוהבת ולא מתאימה, היה לי מאוד קשה. היא לא הבינה את זה. בשבילה אז היה בן אדם משכיל ולהיות תלמיד טוב וללכת לאוניברסיטה זה היה ייחרג ובל יעבור... והיה לה קשה מאוד הקונטרסט הזה שלא הייתי תלמידה כל כך טובה. הציפיות היו מאוד גבוהות. אני למדתי לשקר בהרבה מאוד דברים. שקרים לבנים, כמובן, לא דברים של הגינות או יושר. אולי בקטנה. הייתי מאוד, הם לא ידעו הרבה דברים שעשיתי. לא שיתפתי, לא סיפרתי. שוב, אני מדברת על התקופה של התיכון בעיקר. אז היו הרבה מריבות מאוד-מאוד גדולות... שנאתי את עצמי גם, כי לא עמדתי בציפיות. דרך אגב, מה לא עמדתי בציפיות? הייתי חולמנית, היה לי עולם שלי. בסופו של דבר זה כאילו עשה אותי סופרת מאוד מצליחה, אבל אז זו לא הייתה תכונה טובה, באותם זמנים... לא אהבתי את עצמי, היו הרבה דמעות, הרבה מריבות בבית...

חוסר הקבלה של האם והביקורת שמתחה על בתה לא אפשרו ליעל להבנות זהות מקצועית קוהרנטית. כשסיימה את שירותה הצבאי לא ידעה מה היא רוצה לעשות, אבל ידעה שהיא רוצה מאוד לרצות את אמה וללכת ללמוד באוניברסיטה.

יעל: זה שאני לא אלך ללמוד, זה היה כאילו ההשפלה הכי גדולה שיכולתי לעשות לה. זה... אבל זה לא עלה בדעתי. לא עלה בדעתי לאכזב אותה ככה...

הכמיהה לזכות באישור האם הייתה גדולה כל כך, עד שהבת החליטה להגשים את חלומה של האם וללמוד משפטים.

יעל: היא רצתה את התואר באוניברסיטה ולהגיד שהבת עורכת דין, זה נתן לה המון, כאילו היא הגשימה את עצמה, כנראה...

שנים רבות ומתסכלות עברו על יעל כעורכת דין לא מצליחה. רק לאחר שהגשימה את חלומותיה של האם הן בתחום המקצועי והן בתחום האישי והשיגה את אישורה, היא העזה לעזוב את תחום המשפטים וללכת אחר נטיות לכה לכתוב סיפורים.

יעל: כשעשיתי את המעבר לספרים בגיל 33, הייתי כבר נשואה, לא היה לה בכלל את הבעיה הזאת אתי. את מבינה מה אני אומרת? זה לא הטריד אותה בכלל, כי כתבתי כבר שני רומן רומנטי שלא פרסמתי והיא קראה אותם ואני חושבת ש... זה נורא מוזר להגיד, אבל כל כך היה חשוב לה שאני אהיה עם תואר מהאוניברסיטה וברגע שעשיתי את כל המסלול, נעשיתי עורכת דין, הייתי גאוות ה... אז זה כבר לא היה משנה מה באמת עשיתי, את יודעת. גם היא התבגרה קצת. היא מאוד-מאוד שמחה עם הספרים. מאוד. גם כלכלית וגם נפשית ועוד דבר, אני חושבת שהתחנתני עם בחור שהם מאוד-מאוד אהבו. אז בעצם למצוא בן זוג מתאים ולעשות את המסלול הזה, הנורמטיבי. השלמתי את כל הדברים האלה והייתי מאוּתו יום חופשייה לנפשי...

סיפורה של גנית, שחלמה להיות כוכבת, מאפיין את המרואינות שהרגישו שאמן מדכאת את שאיפותיהן.

גנית: האמת, רצייתי ללכת לתלמה ילין, לחוג לדרמה, במגמת דרמה, וזה אמא שלי ממש לא עודדה אותי. זה היה... היא לא, היא אמרה לי: "זה לא בשבילך, את לא תצליחי..." לא "לא תצליחי לעבור את הבחינות", את זה אף פעם לא אמרו לי. "לא תצליחי לקום בבוקר, צריך לקחת שני אוטובוסים, צריך זה..." הסתכלה על הפרקטי, אישה מאוד מעשית. לא, לא הצליחה להסתכל על החלום הגדול. אה... "את לא תצליחי..." ממש לא, אני הלכתי לבחינות האלה לבד. בלי, בלי התמיכה שלה...

אמה של גנית עלתה לארץ כנערה מרומניה. התמות שהנחו אותה ואת אביה של גנית, גם הוא עולה חדש מרומניה, היו תמות של הישרדות, כפי שעולה בתשובה לשאלה "האם אמך דיברה אתך על קריירה?".

גנית: לא. זהו, זה לא דובר. זאת אומרת זה לא היה נושא, זה לא היה issue, זה היה non issue. לטוב ולרע. זאת אומרת גם אף פעם לא דיברו על זה שהאישה צריכה להיות בבית, או להיות... לא, זה לא היה... כאילו העתיד הרחוק לא היה משהו שהוא היה אה... זה לא היה issue... התחושה כן, הייתה של הישרדות... את יודעת, אנשים אז לא היו... מתכננים, בחנו את עצמם, שאלו שאלות. אנשים התעסקו בצרות קיומיות, של פרנסה, של גידול ילדים, במקרה שלנו במעברים ממדינה למדינה... והנושא של קריירה ועבודה, באמת שזה לא היה issue. גם לא מה אני אלמד...

הבת תופסת את האם כאישה מוכשרת ומבוזבת, שהקדישה את חייה לטיפול בילדים ובהורים המזדקנים שלה ושל בעלה. המסר שהעבירה האם לבתה היה שאין צורך להצטיין, מה שחשוב זה "להיות בסדר".

גנית: לא באמת התעסקו במה אני אעשה, ומה אני עושה, ומה תהיה העבודה שלי... כאילו לא הייתה ציפייה פה לכוכבות. כאילו לא הייתה ציפייה פה שאני אהיה איוה משהו יוצא דופן...

משבגרה, הגשימה גנית את ציפיותיה של האם "להיות בסדר", השלימה תואר ראשון באוניברסיטה, הלכה לעבוד במשרד יחסי ציבור, התחתנה עם "בחור טוב" וילדה שני ילדים:

גנית: עשיתי מה שציפו ממני, מה שרצו ממני, מה ש... זה כן משהו שכזה, להיות בסדר, זה משהו שהוא מהבית. להיות בסדר עם הסביבה, להיות בסדר עם המשפחה, ...to do the right thing

גם גנית, כמו יעל, עברה שנים של אומללות ובלבול עד שהתאהבה, בעודה נשואה, בגבר שהעריץ אותה וזיהה בה את ה"כוכבת".

גנית: הוא העריץ אותי מהיום הראשון שהוא ראה אותי... הוא, הוא ראה בי משהו שאני לא ראיתי אף פעם בעצמי... כאילו הוא התייחס אליי כאילו יש בי איוה אור גדול... ברמה האישית וגם ברמה המקצועית. ברמה המקצועית הוא חשב שאני god's gift to humanity. הוא חשב שיש בי משהו גם, הוא לא ידע להגיד מה זה הדבר הזה. אבל הוא חשב שאני נורא מוכשרת ונורא מצחיקה ונורא יצירתית, ואיך אני ככה, ואיך אני ככה. ואוו, ואיוה התפעלות גדולה מכל מה שאני עושה, זה היה, מה זה? זה נורא כף. וזה משהו שבאמת אני חושבת נתן לי... נתן לי להבין שאני יכולה, אני יכולה לנסות לגעת בשמים. לפחות בשמים שלי. ולנסות לראות מה, מה באמת הדבר הזה שאני לא מעזה להגיד אותו, ולחלום אותו, ולעשות אותו סוף סוף...

ההערכה שראתה גנית בעיניו של מי שהפך, בסופו של דבר, לבעלה השני גרמה לה להעז ולזעזע את אמות הספים, "להיות לא בסדר". גנית התגרשה מבעלה הראשון, התפטרה מעבודתה, חוותה משבר אישי קשה ובעקבותיו טיפול פסיכולוגי. בסופו של התהליך היא העזה לעשות את מה שחלמה בסתר לבה ואכן הפכה ל"כוכבת" בתחום עיסוקה החדש, תרבות הפנאי.

הדפוס של השתנות הנרטיב, הניכר בסיפורי הקריירה של יעל ושל גנית, אופייני לכל המרואיינות מדפוס "המורדת". הנרטיב משתנה במהלך החיים מנרטיב של הליכה בתלם, אם בשל הרצון לרצות את האם ואם בשל בלבול וקושי של הבת לדעת את עצמה, לנרטיב של מרד במסרים המופנמים של האם ובנייה של זהות מקצועית מגובשת ומובחנת מן האם, המאפשרת למרואיינות בחירה מחודשת נכונה ומתאימה יותר לכישוריהן ולשאיפותיהן.

דיון ומסקנות

הספרות הפסיכולוגית מציבה את הקשיים שביחסי אימהות ובנות על הציר של התקשרות-היפרדות, ומסבירה את הקשיים בחוסר יכולתן של האימהות לאפשר לבנותיהן קיום נפרד ועצמאי מהן. סיפורי המרואיינות תומכים בהסבר זה. ואולם, בעוד הדיון בספרות מתמקד בפתולוגיות הנוצרות סביב הקושי של האימהות לראות את בנותיהן כנפרדות ומזניח את המקרים ה"נורמליים", הלא פתולוגיים (Shrier, D., Tompsett, & Shrier, L., 2004), מחקר זה עוסק במרחב הלא פתולוגי. מבעד עיניהן של הבנות מצטייר תסריט נרקיסיסטי של אימהות, הרואות בבנותיהן שלוחה של עצמן, הן במקרים שהן נחות עליידי בנותיהן כאימהות מגבות ותומכות וזכות לשיתוף פעולה מצד הבנות, והן במקרים שהן נחות כמדכאות ומאימות על העצמי הנפרד של הבנות.

כל המרואיינות, משני הטיפוסים, תיארו את השפעת האם על מסלול הקריירה שלהן ועל בחירותיהן המקצועיות כהשפעה מכרעת. הקושי הנחוה של האימהות לראות את בנותיהן כפי שהן, בלי להשליך עליהן את חלומותיהן או את חרדותיהן, היה גורם משמעותי בהבניית הזהות המקצועית של המרואיינות. הרצון של המרואיינות לרצות את האם וכמיהתן לזכות בהערכתה הובילו את המרואיינות לבחור עיסוקים שתאמו לשאיפותיהן או לפחדיהן של אמן, גם כאשר עיסוקים אלו נגדו בבירור את שאיפותיהן או את כישוריהן. אצל חלק מן המרואיינות מטיפוס "משתפת הפעולה", שחו תמיכה וגיבוי מצד אמן, ניתן למצוא רמזים להבנה שתמיכה זו הייתה מותנית בנכונותן ללכת בדרך שהייתה מקובלת על אמן, גם אם הדברים לא נאמרו במפורש או לא היו גלויים בתודעת האימהות. המסרים, הגלויים או הסמויים, שנתפסו עליידי המרואיינות מטיפוס "המורדת" כמסרים של האם בנוגע לכיוון הקריירה שעליהן לבחור, גרמו למרואיינות לבחור בעיסוקים שאימהותיהן חלמו שיעסקו בהם או בהוראה, העיסוק הנשי האולטימטיבי שהוגדר עליידי כמה מן האימהות כאפשרות היחידה העומדת בפני נשים. הבנות, שניצבו בשנות ה-20 המוקדמות לחייהן מול הבחירה בהליכה בתלם שהאם התוותה להן או בהליכה אחר משאלות לבן, לא העזו לעשות את הצעד, ולעתים אף לא להביע בגלוי את חלומותיהן ללא גיבוי האם. יכולתן של נשים אלו להבנות זהות מקצועית עצמאית ולבחור בקריירה שבה יוכלו להגשים את עצמן הגיעה רק לאחר שעברו דרך ארוכה רצופת תסכול, כאב ומשברים.

כמו התיאורים הספרותיים הסטראוטיפיים של אימהות, הנעים בין האם המושלמת לבין האם המכשפה, גם התיאורים הפסיכואנליטיים של יחסי אימהות ובנות נוטים לנוע על הציר של אידאליזציה-דמוניזציה. ממצאי המחקר חושפים מציאות מורכבת הרבה יותר של יחסי אימהות ובנות. תהליכי ההזדהות והקונפליקטים, הפועלים דרך מסרים גלויים וסמויים במערכת היחסים הסבוכה הזאת, יוצרים מצב שבו נשים צעירות מוכנות לזנוח את שאיפותיהן ואת חלומותיהן ולאמץ לעצמן את שאיפותיהן או את פחדיהן של האם בבואן לבחור את תחום עיסוקן. בין שהמרואיינות חוו את האם כאם טובה או רעה, האם היא התקן שהן מודדות את עצמן לעומתה, היא האדם שהן שואפות לזכות בהערכתו, עד כדי כך שהן מוכנות לוותר על משאלותיהן ועל חלומותיהן כדי לרצותה.

הספרות מציעה מגוון הסברים וגורמים חברתיים ותרבותיים המשפיעים על בחירת קריירה של נשים (Fortin, 2005; Ceci, Williams, & Barnett, 2009). ממצאיו של מחקר זה מפרנים את הזרקור לעבר גורם נוסף שלא נחקר דיו. לממצאים בדבר השפעתה המשמעותית של האם על הבחירות המקצועיות של בתה עשויה להיות תרומה חשובה בנוגע להבנת חסמי הקריירה שנשים מתמודדות אתם ובנוגע להשלכות יישומיות על תהליכי העצמת נשים, ובעיקר נערות צעירות, ועל הדרכת הורים.

עם זאת, חשוב להביא בחשבון את מגבלות המחקר, שמקצתן נובעות מאופיו האיכותני. העובדה שהבחירה במרואיינות נעשתה בדרך של "כדור השלג" יצרה אחידות מסוימת באוכלוסייה הנחקרת, שהגבילה את יכולת ההכללה של מסקנות המחקר. במחקר המשך יהיה מעניין לבדוק הבדלים בין תת-קבוצות של מרואיינות, כגון מרואיינות צעירות יותר (בשנות ה-30) לעומת מרואיינות מבוגרות יותר (בשנות ה-50). אחת השאלות המעניינות העולה מן הממצאים ויכולה לשמש בסיס למחקרי המשך היא כיצד האימהות תופסות את השפעתן על בחירת הקריירה של בנותיהן ומה מידת מודעותן למסרים שהן מעבירות לבנות. שאלה מעניינת נוספת היא שאלת הביצה והתרנגולת. האם הקונפליקט הנחוה בין הבת לבין האם הוא תוצאה של פערים גדולים באישיותן, המתבטאים, בין השאר, בשאיפות ובנטיות לב שונות, או שהשונות בשאיפות ובנטיות הלב היא תוצאה של יחסי קונפליקט בין הבת לבין האם? האם דפוסי היחסים בין אימהות לבין בנות, כפי שנתגלו במחקר, הם שני הדפוסים היחידים? האם בכל מקרה של חוסר התאמה בין שאיפותיה של האם לבין שאיפותיה של הבת ייווצרו יחסי עוינות? האם שיתוף הפעולה בין המרואיינות מטיפוס "משתפת הפעולה" לבין השאיפות של אימהותיהן נבע מנטיותיהן הטבעיות או מהזדהות מוחלטת עם האם? שאלות מעניינות נוספות הן האם התופעה של הזדהות עם שאיפותיה של האם מאפיינת נשים יותר מאשר גברים, ומה הסיבות לכך? אילו גורמים סביבתיים משפיעים על היחסים בין האם לבין הבת? מה מקומם של האב ושל בני משפחה אחרים במערך היחסים שבין אימהות לבין בנותיהן? כדי לענות על מקצת שאלות אלו מתבקש הליך דגימה שיאפשר בסיס מדגמי גדול יותר והטרוגני יותר ואף יאפשר שילוב של שיטת מחקר כמותית.

מקורות

- בריונדיין, ל' (2008). המוח הנשי. תל אביב: מטר.
 מרסקי, י' (2009). אימהות מרוסיה בישראל. בתוך א' פרוני (עורכת), אימהות: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר (עמ' 197-213). ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
 עומר, ח' ואלון, נ' (1976). מעשה הסיפור הטיפולי. תל אביב: מודן.

פלגי-הקר, ע' (2009). האם כסובייקט: על האם ועל האימהות בתיאוריה הפסיכואנליטית. בתוך א' פרוני (עורכת), אימהות: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר (עמ' 71-90). ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

פרידמן, א' (2011). מחוברות אימהות ובנות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

תובל-משית, ר' וספקטור מרזל, ג' (2010). מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות. ירושלים ותל אביב: מאגנס ומכון מופ"ת.

- Benjamin, J. (1988). *The bonds of love*. New York, NY: Random House.
- Blair-Loy, M. (2003). *Competing devotions career and family among women executives*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. New York, NY: Jason Aronson.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment (2nd ed.)*. New York, NY: Basic Books.
- Burke, C. (2011). *No regrets: The life of Edith Piaf*. New York, NY: Knopf.
- Cantor, D. W., & Bernay, T. (1992). *Women in power: The secrets of leadership*. New York, NY: Houghton Mifflin.
- Carine, T. G., & Janssen, M. A. M. (1998). Maternal influence on daughters' gender role attitudes. *Sex Roles, 38*, 314-330.
- Ceci, S. J., Williams, W. M., & Barnett, S. M. (2009). Women's underrepresentation in science: Sociocultural and biological considerations. *Psychological Bulletin, 135*(2), 218-261.
- Charmaz, K. (1995). Grounded Theory. In J. A. Smith, R. Harre, & L. Van Langenhove (Eds.), *Rethinking methods in psychology* (pp. 27-49). London, England: Sage.
- Chodorow, N. J. (1989). *Feminism and the psychoanalytic theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Chodorow, N. J. (1999, with new preface). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkley, CA: University of California Press. (Original work published 1978)
- Chugh, S., & Sahgal, P. (2007). Why do few women advance to leadership positions? *Global Business Review, 8*(2), 351-365.
- De Vault, M. (1999). *Liberating method: Feminism and social research*. Philadelphia, PA: Temple University Press.

- Denmark, F. L. (1993). Women, leadership and empowerment. *Psychology of Women Quarterly*, 17, 343-356.
- Elacqua, T. A., Beehr, T. A., Hansen, C. H., & Webster, J. (2009). Manager's beliefs about the glass ceiling: Interpersonal and organizational factors. *Psychology of Women Quarterly*, 33, 285-294.
- Fischer, E. M., Reuber, A. R., & Dyke, L. S. (1993). A theoretical overview and extension of research on sex, gender, and entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 8, 151-168.
- Fischer, R. L. (1986). *Linked lives: Adult daughters and their mothers*. New York, NY: Harper and Row.
- Fortin, N. A. (2005). Gender role attitudes and the labor market outcomes of women across OECD countries. *Oxford Review of Economic Policy*, 21(3), 416-438.
- Foucault, M. (1969). *The archaeology of knowledge* (trans. by A. M. Sheridan Smith). London, England: Routledge.
- Freud, S. (1932). Femininity. In *New introductory lectures on psycho analysis* (pp. 139-166). New York, NY: Norton.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gilligan, C. (1992). *Meeting at the crossroads: Women's psychology and girl's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Glazer, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of Grounded Theory: Strategy for qualitative research*. New York, NY: Aldine.
- Hennig, M., & Jardim, A. (1976). *The managerial woman*. New York, NY: Doubleday.
- Hewlett, S. A. (2004). *Creating a life: What every woman needs to know about having a baby and a career*. New York, NY: Hyperion.
- Hill, C., Corbett, C., & St. Rose, A. (2010) *Why so few? Women in science, technology, engineering and mathematics*. Washington, DC: AAUW.
- Horney, K. (1967). *Feminine psychology*. New York, NY: Norton.
- Josselsson, R. (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry*, 14, 1-28.
- Josselsson, R., & Lieblich, A. (2001). Narrative research and humanism. In K. J. Schneider, J. F. BURGENTAL, & J. F. Pearson (Eds.), *The Handbook of humanistic psychology* (pp.275-289). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Klein, M. (1928). Early stages of the Oedipus conflict. *International Journal of Psycho-Analysis*, 9, 167-180.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Korupp, S., Ganzeboom, H. B., & Van Der Lippe, T. (2002). Do mothers matter? A comparison of models of the influence of mothers' and fathers' educational and occupational status on children's educational attainment. *Quality & Quantity*, 36, 17-42.
- Lawler, S. (2000). *Mothering the self*. London, England: Routledge.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., & Zilber, T. (1998). A new model for classification of approaches to reading, analysis and interpretation. In *Narrative research: Reading analysis and interpretation* (pp. 1-20). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Merrick, E. (1999). An exploration of quality in qualitative research: Are 'reliability' and 'validity' relevant? In M. Koplá & L. A. Suzuki (Eds.), *Using qualitative methods in psychology* (pp. 25-36). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Miller, J. M. (1987). Woman and power. *Women and Therapy*, 6, 1-11.
- Miller, J. M. (1991). The development of a women's sense of self. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. M. Miller, I. P. Stiver, & J. L. Surrey (Eds.), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp. 11-27). New York, NY: Guilford.
- Mischel, W. (1968). *Personality and assessment*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Mizrachi, B. (2004). Non mainstream education, limited mobility, and the second generation of Moroccan immigrant women: The case of the kindergarten teacher's assistant. *Nashim*, 8, 50-72.
- Munro, P. (1998). *Subject to fiction: Women teachers' life history narratives and the cultural politics of resistance*. Buckingham, England: The Open University Press.
- Mussen, P., & Rutherford, E. (1963). Parent child relations and parental personality in relation to young children's sex role preferences. *Child Development*, 34, 489-607.
- Restogi, M., & Wampler, K. S. (1999). Adult daughters perceptions of the mother-daughter relationship: A cross cultural comparison. *Family Relations*, 48(3), 327-336.

- Ricoeur, P. (1970). *Freud and philosophy: An essay on interpretation* (trans. by D. Savage). New Haven, CT: Yale University Press.
- Shrier, D. K., Tompsett, M., & Shrier, L. A. (2004). Adult mother-daughter relationships: A review of the theoretical and research literature. *Journal of the Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 32(1), 95-115.
- Stiver, I. P. (1991a). Beyond the Oedipus complex: Mothers and daughters. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. M. Miller, I. P. Stiver, & J. L. Surrey (Eds.), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp. 97-121). New York, NY: Guilford.
- Stiver, I. P. (1991b). Work inhibitions in women. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. M. Miller, I. P. Stiver, & J. L. Surrey (Eds.), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp. 223-236). New York, NY: Guilford.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Surrey, J. L. (1991) The self in relation. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. M. Miller, I. P. Stiver, & J. L. Surrey (Eds.), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp. 51-66). New York, NY: Guilford.
- Turkell, R. (2004). The hand that rocks the cradle rocks the boat: The empowerment of women. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 32(1), 41-53.
- Unger, R., & Crawford, M. (1992). *Women and gender a feminist psychology*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Waddel, F. T. (1983). Factors affecting choice, satisfaction, and success in the female self employed. *Journal of Vocational Behavior*, 23, 294-304.
- Winnicott, D. W. (1960). Ego distortion in terms of true and false self. In *The maturational process and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development* (pp. 140-152). London, England: Karnac.